

"צדיקים אינם מטמאין" - על הלכה ואגדה

ישראל מ' תא-שמע*

במדרש משלי, פרק ט, כך שנינו¹: "בא אליהו הכהן ועמד על פתח ביתו [של ר' יהושע הגרסי] ואמר לו, עמד יהושע, עמד יהושע. אמר לו... אני אליהו הכהן שבאתי להגיד לך שמת ר' עקיבה רבך בבית האסורין... ניטפל בו אליהו ונשאו על כתיפו. אמר לו יהושע הגירסי, לא אמרת לי 'אני אליהו הכהן'? והרי אסור לכהן להיטמא במת! אמר לו, דייך יהושע בני, חס ושלום אין טומאה בצדיקים ואף לא בתלמידיהם", וכו'. מעשה זה, הנמצא גם בכמה ילקוטי אגדה מאוחרים יותר, מתמיה מבחינת ההלכה, והוא משמש לש' ספראי², לצד דוגמאות נוספות שהביא, להדגמת טיעונו כי "ישנם מקרים לא מעטים שבהם ההלכה המשתמעת מתוך התיאור האגדי אינה תואמת את ההלכה הרווחת והידועה לנו ממקורות הלכתיים רבים... וניתן במקרים מסויימים להוכיח שאין הם דברי אגדה קדומים או מסורת של כת בדלנית, הלכה חיצונית, או שריד של הלכה קדומה ודחיה ודעת יחיד, אלא... פעמים שגבר בדרשן או בחכם היוצר באגדה הדחף לתיאור פיוטי או הרצון להפריז בגודל המעמד שהוא מתאר או בהדגשת הרעיון שהוא מפתח, ומתוך כך לא הקפיד, או לא ידע, שיש בתמונה שצייר אף דברים שאינם עולים בקנה אחד עם ההלכה". לדעתו, קל להוכיח ממקורות רבים שצדיקים מטמאים במותם כשאר מתי ישראל, ועל כן אין בדברי אגדה אלו כל ממש הלכתי.

להלן אבקש לברר כי אין המדובר, בדוגמה זו ודומותיה, בטעות הלכתית, אלא באחד משלביה של התפתחות הלכה זו, על בסיסה של מסורת הלכה ארץ ישראלית³ המנוגדת לתפיסה הבבלית את עקרון ההיטמאות למתים. על פי מסורת ההלכה בארץ ישראל הותר לכהן להיטמא בטומאה דאורייתא בכל המקרים שבהם הוא מחוייב בכבוד המת, כגון אביו ואמו, רבו שלימדו תורה ורב של כלל ישראל ("כבוד התורה"), מת מצוה וכבוד הבריות בכלל. על פי ההלכה שבתלמוד הבבלי הותר להיטמא בכל אלו אך ורק בטומאה דרבנן. ומכיוון שבא"י התירו לכהן להיטמא בטומאה גמורה, נשתכח במשך הזמן הבסיס ההלכתי המדוייק להיתר זה, והוחלף בבסיס הלכתי עממי ופשוט יותר, לפיו אין גופם של הצדיקים מקרין טומאה כלל, ובהסתמך על ההשקפה האגדית לפיה צדיקים במיתתם קרויים חיים. ומכאן הטעות האופטית כאילו לפנינו הלכה שגויה; ההלכה אינה שגויה, אלא שביסוסה התיאורטי שונה לגמרי. יתר על כן: ענף ידוע נתקיים במסורת ההלכה האשכנזית בימי הביניים - ששימרה כידוע מסורות הלכה ארץ ישראליות רבות - אשר נטה לקרוא את המקורות הבבליים עצמם כך שיבטאו אף הם, אמנם בדוחק, את מסורת ההלכה הארץ ישראלית בעניין זה; וכך עשו גם מקצת חכמים ספרדים שנהו אחר מנהג אשכנז. יתר על כן: קבוצה של בעלי הלכה מפורסמים בימי הביניים, שנטו אחר הקבלה, ראו במדרש משלי הנ"ל דעה הלכתית של ממש, המובעת ע"י אחד התנאים או האמוראים, ואף אם לא פסקו כדעה זו הלכה למעשה, בהיותה דעת יחיד, לא היססו להשתמש בה על גבול ההלכה, כמו שיבואר להלן. ובאה כאן לידי ביטוי גם השקפתם הבסיסית של חכמי אשכנז והנוטים אחריהם, לפיה אין למתוח קו מבדיל בין תחומי ההלכה והאגדה, וכל

* פרופסור אמריטוס, החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

¹ מהדורת ב' וויסאצקי, ניו יורק תש"ן, עמ' 68.

² ש' ספראי, 'יחס האגדה להלכה', דור לדור [לכבוד י' אפרון], ירושלים תשנ"ה, עמ' 215-234, ובפרט עמ' 216, 225-226.

³ מדרש משלי עצמו הינו מטיפוס מדרשי 'שוחר טוב', שערכתם במאה ה-ח לערך, והם מכילים חומר מנהגי אשכנזי מרובה.

הוראה, אמירה או מעשה, המשתקפים באור חיובי ובצורה מוסמכת בחלק האגדה של חז"ל, יפה כוחם לקבוע הלכה בישראל כאילו נאמרו באחת מסוגיות ההלכה שבתלמוד⁴.

אפרוס כאן את החומר הרלוואנטי לנושא, ובמהלך הדברים תתבררנה העמדות השונות.

"כל כהן שנטמא למת חוץ משה מתיים המפורשים בתורה... הרי זה לוקה, שנאמר 'לנפש לא יטמא בעמיו'" [ראש פרשת אמור] (רמב"ם אבל ג א). להלכה מקראית פשוטה זו קבעה תורה שבעל פה יוצא מן הכלל אחד: מת מצוה, היינו חלל המוטל בדרך, ואין בסביבה אדם שיטפל בקבורתו, שגם כהן גדול - שאינו מיטמא אפילו לקרוביו - חייב לטמא עצמו ולהתעסק בקבורתו (משנה נזיר ז א ובבלי שם מז ע"א וע"ב). זאת ועוד: על דרגות הטומאה המפורשות בתורה ותוקפן 'מדאורייתא', הוסיפו חז"ל מצביי היטמאות שונים: דרך גזירה והרחקה, ואף לגביהם נוהגים כללים פשוטים אלו. אלא שהם אמרו והם אמרו, ובמקום מצוה או כבוד הרבים ביטלו גזירתם, ועל כן "מותר לכהן להיטמא בבית הפרס או בחוץ לארץ לדבר מצוה... וכן מיטמא בטומאה מדבריהם לכבוד הבריות... וכן מדלגין על גבי ארונות של מתיים לקראת מלכי ישראל ואפילו מלכי עכו"ם..." (רמב"ם שם ג יד).

חריג נוסף קבעה ההלכה, והוא מקרב אותנו יותר לנושא המאמר. "נשיא שמת, הכל מיטמאין לו, אפילו כהנים; עשאוהו כמת מצוה לכל, מפני שהכל חייבין בכבודו וכן הכל אוננין עליו" (שם הל' י). כאן מדובר בהיתר היטמאות למת עצמו וההתעסקות בקבורתו, היינו בטומאה דאורייתא, והסימוכין להלכה זו הם בתלמוד הירושלמי, ראה להלן. המקורות המקבילים בתלמוד הבבלי אינם מדברים בלשון ברורה. בפסחים ע"ב נאמר: "מנא ידעי [הבעלים ב]י"ג, כשמטבילין סכיניהם, שיהיו רוב ציבור טמאין; רש"י? דמית נשיא [ומצוה לכל ישראל להתעסק בו; רש"י]. אלא שמכאן אין עדיין ראייה ברורה לגבי טומאת הכהנים. בכתובות קג ע"ב: "אמר רבי חייא, אותו היום שמת רבי בטלה קדושה", אך לכאורה אין כוונתו לומר אלא זאת, שעם מות "רבינו הקדוש" בטלה מן העולם מידת הקדושה, בדומה למה שנאמר במשנת סוף מסכת סוטה: "משמת רבי בטלה עונה ויראה". אולם בתלמוד הירושלמי (ברכות ג ב; נזיר ז ב) הלשון כך הוא: "כד דמך רבי יודן נשיאה אמרו אין כהונה היום", ובמשמעות לשון זה אין להסתפק כלל; וברוח זו נוטים המפרשים והפוסקים לפרנס גם את עמדת התלמוד הבבלי בשאלת מות הנשיא. יתר על כן, בירושלמי מוצגת השאלה במפורש: "מהו שיטמא כהן לכבוד הנשיא?", ועל כך הובא שם המעשה הנזכר שאירע במות רבי יהודה הנשיא, ומעשה אחר בדומה לו, שאירע עם מות רבי יודן נשיאה, נכדו של רבי, כאשר "דחף רבי חייא בר אבא לרבי זעירא בכנישתא דגופנא דציפורין וסאביה". מעשה דומה ביקשו לעשות בעת שמתה נהוראי, אחותו של רבי יהודה הנשיא, אף שלבסוף לא עשו. וכבר התלבטו בשאלה זו בעלי התוספות בכתובות על אתר (כתובות, שם, ד"ה אותו היום): "רבי חיים כהן היה אומר אילמלי הייתי כשנפטר רבינו תם הייתי מטמא לו, דהאי 'בטלה קדושה' דקאמר הכא היינו קדושת כהונה". לאידך נאמר בתוספות שם, כי "אין נראה לרבי, דכמדומה לרבי דהתם מיירי בטומאת בית הפרס דרבנן, אבל טומאה דאורייתא לא". ואכן, נסתפקו בדבר זה גם גדולי אשכנז בעת ההיא, וכדברי הראב"ה (ס' אלף קנג, בני ברק תשל"ו, עמ' רנ), לאחר שהביא דין הנשיא, כתב: "ואם מת גדול הדור מספקא לי אם דינו כנשיא אם לאו", והובאו דבריו בהגהות מיימוניות לרמב"ם הנזכר. האפשרות ההלכתית להשוות 'גדול הדור' לנשיא מפליאה, שהרי נשיא מושווה למלך, ומה עניין גדול הדור לכאן.

כדי לעמוד על שורש העניין עלינו לעיין בסוגיא הירושלמית המלאה בברכות שם [ו ע"א], ובמקבילתה במסכת נזיר [נו ע"א], ואין די בקטע הירושלמי הדין בנשיא, שאותו בלבד ציטט ספרא. הסוגיא בברכות פותחת בקביעה, בשם רבי ינאי, כי "מטמא כהן לראות את המלך", ומספרת כי בעת ששהה הקיסר הרומי דיוקלטיינוס בסוריה, ראו את ר' חייא בר אבא פוסע על גבי קברים בעיר צור כדי לראותו⁵. בהקשר לזה

⁴ ראה דיון עקרוני חשוב בשאלה מרכזית זו במאמרו של א' גרוסמן, 'שורשיו של קדוש השם באשכנז הקדומה', בקובץ קדושת החיים וחירוף הנפש, לזכרו של א' יקותיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 99-130, ומה שנתווכח בעניין זה עם H. Soloveitchik, *Religious Law and Change*, *AJS Review* 12 (1987), pp. 205-222. וראה מאמרי 'התאבדות ורצח הזולת על קדוש השם', יו"ט עסיס ואחרים (עורכים), יהודים מול הצלב, ירושלים תש"ס, עמ' 150-157.

⁵ ככל הנראה, לאחר סיום מלחמתו של דיוקלטיינוס בפרסים, בשנת 287. ר' חייא בר אבא, תלמידו המובהק של ר' יוחנן, שהה זמן ניכר בסוריה, וידועים כמה ממעשיו שם.

נוספה שם שמועה בשם ר' יוחנן, כי "מצוה לראות גדולי המלכות, לכשתבוא מלכות בית דוד יהא יודע להפריש בין מלכות למלכות". סוגיא דומה מצויה בתלמוד הבבלי (ברכות יט ע"ב), ולפיה כבר קבועים היו כללי התנהגות אלה כמאתיים שנה קודם לכן, עוד בפני הבית: "דאמר ר' אלעזר ב"ר צדוק מדלגין היינו על גבי ארונות של מתים לקראת מלכי ישראל"⁶; ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אמרו, אלא אפילו לקראת מלכי עכו"ם, שאם יזכה יבחיין בין מלכי ישראל למלכי עכו"ם". אלא שהתלמוד הבבלי אינו מקבל את המסורת הקדומה הזו כפשוטה, ומוסיף כי "רוב ארונות יש בהם חלל טפח", ורצונו לומר כי המדובר היה בטומאה דרבנן בלבד, שלכבוד ראיית פני המלכים "לא גזרו בה רבנן". לאחר זאת מציג הירושלמי את שאלת ההיתר ליטמא לכבוד הנשיא שהזכרנו לעיל, ולאחריה מוצגת השאלה "מהו שיטמא לכבוד אביו ואמו", היינו בחייהם. ומסופר כי "רבי יסא שמע דאתת אימיה לבוצרא, אתא שאל לרב יוחנן מהו לצאת [לקראתה]?" תחילה היסס רב יוחנן בתשובתו, אך לבסוף נתן לו את ברכת הדרך ואמר: "אם גמרת לצאת תבוא בשלום". סיפור זה נמצא גם בתלמוד הבבלי (קדושין לא ע"ב) בהבדלים ניכרים, אולם מאחר שמדובר כאן בכל אופן בטומאת חו"ל, שהיא מדרבנן, אין הבדל מהותי, מבחינת הנושא שלפנינו, בין סיפור המעשה בבבלי ובירושלמי. לעומת זאת, המשך דברי הירושלמי שם: "מהו שיטמא כהן לכבוד הרבים? תני שם שתי דרכים... עד כדון בטומאה של דבריהם, אפילו טומאה שהיא מדברי תורה? מן מה דמר ר' זעירא גדול הוא כבוד הרבים שהוא דוחה מצוה בלא תעשה שעה אחת, אדא אמרה אפילו בטומאה שהיא מדבר תורה" - דברים אלה עומדים בניגוד מפורש להכרעת התלמוד הבבלי, במקבילה שבמסכת ברכות (יט ע"ב), המעמיד את ברייתו "היו שם שתי דרכים" בטומאת בית הפרס בלבד. את המימרא "גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה" מעמיד התלמוד הבבלי שם באיסורי דרבנן המגובים בלאו ד'לא תסור', ומסביר כי "כל מילי דרבנן אסמיכינהו על לאו ד'לא תסור', ומשום כבודו שרו רבנן". לעומת זאת, הירושלמי מתיר לכהן ליטמא בטומאת מת דאורייתא לכבוד הרבים. מעט קודם לכן⁷ העמיד הירושלמי לדיון את השאלה "כהן מהו שיטמא לכבוד רבו", ומספר שם על ר' ינאי - שהיה כהן - שמת חמיו (שהיה גם רבו), ורבי יוסי אסר עליו להיטמא לו, ואילו רב אחא התיר לו זאת. שאלה נוספת המוצגת שם היא: "מהו שיטמא כהן לכבוד תורה", ומסופר על רבי יוסי ד"הוה יתיב ומתני ועאל מיתא, מן דנפק ליה לא א"ל כלום ומן דיתיב ליה לא א"ל כלום". ואם כן, הרי הורה תנא זה בפועל כי אין לחייב את הכהן להפסיק מתלמודו ולצאת מאוהל המת ממש, וזאת בניגוד למסקנת הבבלי (ע"ז יג ע"א) בהלכה זו, כי "מטמא לתלמוד תורה ולישא אשה" היינו דווקא בטומאת בית הפרס או בטומאת חו"ל, כגון מה שאמר ר' יוסי "מעשה ביוסף הכהן שהלך אחר רבו לצידין לתלמוד תורה". ותן דעתך, כי על מה שהובא שם בגמרא שהכהן "מטמא בחו"ל לדון ולערער עמהם [עם הגויים], וכשם שמטמא בחוצה לארץ כך מטמא בבית הקברות" - ומקורו בתוספתא מועד קטן סוף פרק א' (עמ' 368 במהד' הגר"ש ליברמן) ועבודה זרה א ח'⁸ - מוסיפה הגמרא: "בבית הקברות סלקא דעתך? טומאה דאורייתא היא! אלא בבית הפרס דרבנן". אולם הירושלמי קרא בוודאי תוספתא זו כפשוטה הנגלה. עוד הביאו בירושלמי נזיר מעשה בכמה אמוראים שעברו באוהל המת בדרכם לתלמוד תורה, וכעסו על מקצת חבריהם שמיאנו לעבור ופירשו לדרך אחרת, וע"י כך הפסידו את דברי התורה שאמרו יתר חברי הקבוצה באותה הזדמנות. לפי המסופר שם, סירבו ההולכים להשלים לפורש את מה שהפסיד בפרישתו, מאחר שהתנהגותו ביזתה את כבוד התורה. שאלה נוספת שמציג הירושלמי שם בהקשר זה היא: "מהו שיטמא כהן לנשיאת כפים?" ומביא שמועה בשם ר' אחא שמתיר זאת. רב אחא עצמו הכחיש שמועה זו שנמסרה בשמו, ולדבריו ייתכן שהמוסר שמע מפיו, באחת ההזדמנויות, שהכהן מקיים מצות עשה בשעה שהוא נושא כפיו, ומכאן ביקש להסיק שמצוה זו בכוחה לדחות לא תעשה של טומאה, מסקנה שאין בה ממש. אך עצם האפשרות ההלכתית להתיר לכהן להיטמא כדי לישא כפיו, אומרת דרשני.

העיון בסוגיא ירושלמית מורכבת זו של טומאת הכהנים, בהיקפה המלא, והשוואתה המפורטת אל דרך התלמוד הבבלי, מלמדים בבירור על תפיסה שונה לחלוטין של חומר האיסור, ועל נכונות לשוברו, דרך

⁶ הכוונה כנראה לאגריפס הראשון והורדוס השני, שמתו כעשרים שנה לפני החורבן.

⁷ סדר הצגת הבעיות שונה במסכת נזיר מבמסכת ברכות.

⁸ במס' שמחות (ד יד) אין המשפט הנוגע לבית הקברות.

קולא מופלגת, לטובת הנהגות שונות בעלות חשיבות משנית, ואפילו טריוויאלית לעתים. תפיסה זו טעונה הסבר, ול' גינצבורג⁹ - שהיה לדבריו הראשון שהקדיש תשומת לב לשאלה¹⁰ - הציע את ההסבר דלהלן. "כל אלו הקולות שהמציאו האמוראים, וביחוד אמוראי ארץ ישראל, יסודן בשינוי הגדול של 'מצב הטהרה' שבין דורות התנאים לדורות האמוראים". לדעתו, מצוי היה אפר פרה בארץ ישראל משך כל דורות התנאים, ועוד בימי האמוראים הראשונים, ובכך נתאפשר לבני הדורות ההם לאכול תרומה וחלה, ואף חולין גמורים, בטהרה, תוך שמירת כל דיני הטהרה, שמן התורה ובעיקר שמדרבנן, הכרוכים בדבר. במהלך תקופת האמוראים "כבר התחילה טהרה להיבטל מישראל, שאפר פרה היה הולך וחסר", וכבר היו כהנים הרבה מחוללים ועומדים בטומאת מת. ומכיוון שכך, "שוב אין לחייבם אם מיטמאים ומוסיפים טומאה על טומאתם". ו"כיון שכל עיקרה של טומאת כהנים בזמן הזה אינה אלא מדרבנן, הקילו במקום מצוה; ובזה מצינו טעם לאלו הקולות שנישנו בסוגיא זו".

גינצבורג אינו מתייחס לשאלה היסודית, בדבר מחלוקת התלמוד הבבלי, באופן שיטתי, כנגד עמדת הירושלמי, לכל אורכה וברוב פרטיה של סוגיא מורכבת זו. שאלתו מתייחסת בעיקרה לטיב הקולות הירושלמיות הללו כשהן לעצמן, הנראות תמוהות בעיניו, ואילו את הבעיה העולה מהשוואת הסוגיות הבבליות פתר כך: "וכבר האריכו הראשונים והאחרונים בפרטי הדברים, וביחוד במה שנוגע לחילופים הרבים שבין ב' התלמודים בענין זה (ובהמשך דברינו על סוגיא זו נשתדל לעמוד על קצת מהם), ואולם לא אחד שבהם נגע בעיקר הדבר [היינו: טיב הקולות ועניינן]". כאילו השוואת התלמודים מעלה עמה אך ורק שאלות צדדיות שונות (שגם בהן כמעט ולא עסק בהמשך, למרות הבטחתו), ולא מחלוקת עקרונית ושיטתית לאורך כל השמועה. אולם הניגוד הבסיסי שבין שני התלמודים בשאלת המפתח של היתר ההיטמאות לטומאה דאורייתא במצבים הנזכרים, הוא הוא עיקרה של הבעיה. גם הפתרון שהעלה גינצבורג לא יעלה מזר לשאלתנו; אדרבא. בבבל בודאי ובודאי שלא נתקיים אפר פרה - שהרי היה נטמא בטומאת ארץ העמים, כמו שהעיר הוא עצמו שם בהקשר אחר - ועל כן צריכים היו להקל שם בזה הרבה יותר מבארץ ישראל, ולא להחמיר דווקא. יתר על כן. ההתפתחות ההיסטורית שהציע בין דורות התנאים לדורות האמוראים אינה תקפה כלל, כי היא מבוססת על ההנחה שהניח שם, "שלא מצינו בכל מקורות התנאים אפילו רמז קל לקולות אלו, ולא מצינו אצלם אלא קולא אחת - היתר לכהן לטמא עצמו בטומאת חו"ל" (שם). אולם הנחה זאת מוטעית בבירור, שהרי כבר ראינו לעיל שבתוספתא מפורש פעמיים כי ההיתר כולל גם טומאת "בית הקברות" עצמו ולא רק טומאת חו"ל, וגם שמענו עדותו של ר' אליעזר ב"ר צדוק שהקלו בטומאת קברות עצמה עוד בפני הבית. התלמוד הבבלי מעמיד, אמנם, את כל אלו בטומאת "בית הפרס דרבנן", אולם אוקימתא מאוחרת זו היא מוקד הבעיה שלפנינו, ובזה אנו דנים. להלן [עמ' 89] טוען גינצבורג, כי בתוספתא נוסף חלק משפט זה ע"י אמוראים מאוחרים!¹¹ - לעומת ההבדל הכרונולוגי שהציע גינצבורג, בולט היטב ההבדל הגיאוגרפי, זה שבין מקורות ארץ ישראל למקורות בבלי, שהמקורות התנאיים הקדומים והמאוחרים¹², וכן חלק ניכר מאמוראי ארץ ישראל שבתלמוד הירושלמי,

⁹ ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ניוארק תש"א, ב, עמ' 82-84.

¹⁰ ח"ז ריינס, 'כבוד הבריות בהלכה', סיני כז (תש"י), עמ' קנז-קסח, הקדיש מאמר עשיר ולמדני לסוגיא זו, ובמהלך הדברים העלה, לפי דרכו, כמה עיונים הלכתיים מעניינים, ואף דן בדברי גינצבורג ובתפיסתו ההיסטורית. אלא שהוא מעוניין היה בהדגשת ערך העיקרון המוסרי שמאחורי הלכה זו, ועל כן שימשו לו כל הסוגיות והדיונים שהעלה אך ורק כחומר גלם להדגמת חשיבותו המרכזית של העיקרון המוסרי הזה, המשמש לו קנה מידה בלעדי ליישור כל ההדורים.

¹¹ דיונו של גינצבורג בסוגיא זו לכל אורכה מבולבל מאד. כך למשל העיר על עניין "כפתה דקיסרין", "שברור הוא שהיה רק ספק טומאה ולא שהיה ידוע להם שהכפה נבנתה על קברות" (עמ' 86), וזאת משום שהיה קשה לו "שמותר לכהן לטמא עצמו בטומאה מן התורה משום מצות תלמוד תורה". וזאת לאחר שהוא עצמו העמיד על כך שהירושלמי הורה את קולותיו כנגד טומאה דאורייתא. וראה שם עמ' 95, בהקשר שונה מעט, שחזר בו בשתיקה מפירושו זה.

¹² שאלה לעצמה היא עמדתו של הפייטן ינאי בעניין זה. בפיוט לויקרא כא א, מחזור פיוטי רבי ינאי, מהדורת צ"מ רבינוביץ, כרך א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 462-463, קובע הפיוט כי "ללא אשר הותר לו להיטמא - לא ייטמא: למלך... לנשיא... לשר אשר כל העם קרוביו... לצדיק אשר אין תמורו בדור - לא ייטמא", וזה נראה כאילו הכריע שאלות הירושלמי הנזכרות לאיסור ולשלילה. וראה הערות המהדיר שם. לעניין הנשיא והשר יש להשוות את תרגום האונקלוס והפשיטתא לויקרא כא ד: 'לא יטמא

סבורים להקל, לעומת חכמי בבל המחמירים בזה לפי מסורת ההלכה שבידם¹³. וכבר עמד על כך הרמב"ן בתורת האדם, ענין ההוצאה (מהד' שעוועל, עמ' קז): "וזהו ענין הירושלמי בבירור, ומיהו בגמרא דילן לא משמע שתידחה טומאה משום ת"ת אלא טומאת חו"ל ובית הפרס, אבל טומאה דאורייתא לא".

כדי להתקדם בהבנת פרשה זו, עלינו לתת את הדעת לדין מת-מצוה ועניינו. הלכה פשוטה זו, מוסכמת ומפורסמת בכל גבול ישראל, אין לה מקור ורמז כלל בפסוקי המקרא, וכל כולה אינה אלא, כלשון הרמב"ם, "הלכה מפי הקבלה". "לא יטמא בעל בעמיו להחלו' (ויקרא כא ה) - בעמיו אינו מיטמא, מיטמא הוא למת מצוה. אית דבעי מישמענייה מן הכא: 'להחלו', להחלו אינו מיטמא, אבל מיטמא הוא למת מצוה" (ירושלמי נזיר ז א). ובספרי ריש פרשת אמור לימדו דין זה כלשון ראשון, היינו: 'בעמיו' - אבל לא במקום שאין איש. ללשון שני ממעטת מלת 'להחלו' אירוע שאינו חולין לו אלא דרך כבוד. הלכה זו נאמרה בכהן הדיוט, בכהן גדול - אעפ"י שאינו מיטמא אף לקרובים - ובנזיר. לגבי האחרון נלמד הדין בספרי (נשא, כו) כך: "לאביו ולאמו אינו מטמא, אבל מטמא הוא למת מצוה". הלכה זו, המבוססת בודאי על מסורת עתיקת יומין¹⁴, אולם עם זאת אינה אלא 'מן הקבלה', מתמיהה לכאורה. איסור חמור לקדושת כהן גדול, כהן הדיוט ונזיר, כטומאה למתים, שלא התירתו תורה אלא לשישה קרובים, ובנזיר ובכהן גדול אף לא לשישה אלו, למה ועל מה ראתה תורה שבעל פה להתירו לכולם, ואפילו לכהן גדול? ולא זו בלבד, אלא שלדעת הרוב בירושלמי הותרה ההיטמאות אף לנשיאים משום ש"במיתתן עשו אותן כמת מצוה", כלשון רב נסא שם. מבחינה ידועה פרדוקס לפנינו, שהרי הכל חייבין ליטפל בנשיא שמת ומצבו הפוך באופן קוטבי למצב מת מצוה, אלא שעשאוהו כמת מצוה דווקא כדי לחייב את הכל באיניותו ובטיפולו, ובצורה פרדוקסאלית זו הותר הדבר אף לכהנים. הלא דבר הוא.

והנה, בגמרא ברכות כ ע"א הובא חלקה האחרון של הדרשה הארוכה שבספרי נשא הנ"ל¹⁵ בלשון זה: "ולאחותו" מה ת"ל? הרי שהיה הולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו, ושמע שמת לו מת יכול יחזור ויטמא? אמרת לא יטמא. יכול כשם שאינו מטמא להם כך אינו מטמא למת מצוה? ת"ל 'ולאחותו'. לאחותו הוא דאינו מטמא אבל מטמא הוא למת מצוה". ועל כך שואלת הגמרא: "אמאי? לימא 'אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'" - שהרי כך נאמר בראש אותה סוגיא בשם רב: "המוצא כלאים בבגדו פושטו אפילו בשוק, מאי טעמא, 'אין חכמה' וכו'. ועונה הגמרא: "שאני התם דכתיב 'ולאחותו'". חוזרת הגמרא ושואלת, אם כן "ליגמר מינה [לדין כלאים]"? ועונה: "שב ואל תעשה שאני". הבינה הגמרא תחילה כי יסודה של הלכת מת מצוה מעוגן בכבוד הבריות, ועל כן שאלה מדין המוצא כלאים, שאינו נדחה מפני כבוד הבריות. תשובת הגמרא היתה כי מת מצוה אכן גזירת הכתוב של היתר היא, ובאמת יכולים היינו להקיש ממנו על שאר איסורים שבתורה שיידחו מפני כבוד הבריות כמותו, ואין אנו מקישים כן מפני שהלכה זו היא של 'שב ואל תעשה', שהרי אינו אלא נמנע מלהקריב הפסח, בניגוד לבגד כלאים שלבישתו בפועל היא כמעשה בידים. וכבר תמה רש"י על אתר: למה לא נלמד דבר זה מדין מת מצוה כשהוא לעצמו, שבכוחו לדחות איסור היטמאות לכהן, ומכאן שכבוד הבריות דוחה איסור שבתורה אף בקום ועשה ממש? ותיריך רש"י, שלנוכח מת מצוה לא נקבע איסור הטומאה מתחילתו, כשם שלא נקבע לנוכח ששת הקרובים, ואינו משום כבוד הבריות. וראה בתוספות שם, ד"ה שב ואל תעשה, שדחו דברי רש"י.

בעל בעמיו להחלו' - "ברבא דעמיה", היינו שר וכדומה. וראה י' מאורי, תרגום הפשיטתא לתורה והפרשנות היהודית הקדומה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 174-175, ומה שציינן למקבילה במדרש הגדול ובלקח טוב.

¹³ עמדת הבבלי ברורה לגמרי בעניין זה, ועמדה זו משתקפת לא רק במקורות שהוזכרו, אלא במקומות נוספים, כגון סוכה כה ע"ב: "ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם' (במדבר טו) - אותם אנשים מי היו? נושאי ארונו של יוסף היו, דברי ר' יוסי הגלילי. ר"ע אומר מישאל ואלצפן היו שהיו עוסקין בנדב ואביהוא"; בבא בתרא נח ע"א: "ר' בנאה הוה קא מציינ מערתא, כי מטא למערתא דאברהם" וכו'; בבא מציעא פה ע"ב: "ריש לקיש הוה מציינ מערתא דרבנן...". אולם ראה להלן בגוף המאמר, מה שיש לדחות בזה.

¹⁴ ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, עירובין, עמ' 325, הע' 31, ומש"כ במאמרו 'After Life in Early Rabbinic Literature', in: *H. Wolfson Jub. Vol., II, 1965, pp. 519-521*.

¹⁵ בספרי נאמר רק זה: "אם הלך לשחוט את פסחו, 'לאחיו' אין מטמא אבל מטמא הוא למת מצוה. אם היה כהן הדיוט 'לאחותו' אינו מטמא, אבל מטמא הוא למת מצוה". וראה ספר המפתח לרבינו נסים גאון, על אתר.

אולם אע"פ שכך מסתיימת הסוגיא לפנינו, וגם בכתבי היד האחרים שראיתי כך הוא, למדנו לדעת מדברי הרמב"ן בספר תורת האדם (מהד' הרב ח"ד שעוועל, עמ' קלז) כי "הדין הוא גמרא דכתיבי בנסחי, ואיכא נסחי עתיקי דגרסי ומוספי וכי תימא נילף מנזיר - מה לנזיר שכן ישנו בשאלה. וכי תימא נילף מכהן - מה לכהן שכן לאו שאינו שוה בכל", ורבינו האי גאון כך כתב בפירושו: "מנוסח זה נובע בעליל, כי איסור טומאה עצמו נדחה מפני כבוד הבריות וגם באיסורי דאורייתא גמורים, כמו שהסיק הרמב"ן בפירוש, ואף העיר על כך כי "זו קולא קשה מאד". וכך כתבו גם התוספות על אתר, שכיוונו מדעתם לתירוץ זה שבנוסח התלמוד של רב האי גאון. מעתה, נראה ברור בעיני כי זוהי אכן עמדת התלמוד הירושלמי, ואילו לומדי התלמוד הבבלי, שקולא זו היתה קשה מאד בעיניהם, משום היותה נסתרת בבירור מכמה וכמה סוגיות שבתלמוד, דחאוה מהלכה, והסירו נוסח זה מן הספרים מפני שלא יכלו לקיימו.

הבנה זו של דין מת מצוה, כמצוה ששורשה בכבוד הבריות שיש בו כדי לדחות לאו טומאה, לכל הפחות, מפני "שאינו שווה בכל", גם בטומאות שמן התורה, היא שהביאה להרחבה בירושלמי הנ"ל, תחילה לכבוד הנשיא - כדברי הירושלמי המפורשים שהבאנו לעיל. ביתר בהירות מאירים הדברים בסוגיא המקבילה בירושלמי נזיר, שם דנה הסוגיא בהגדרת פרטי המצב המתקרא 'מת מצוה', באופן שגם אם ניתן להשיג עזרה אחרת בשטח, אולם כבודו של המת מחייב פעילות מסויימת גם מצד הכהן, חייב הכהן ליטמא לו, "והנשיא כבודו בכך"¹⁶ שיהיו רבים מטפלים בקבורתו, כמלך. מכבוד הנשיא התקדם ההיתר לכבוד אביו ואמו, לכבוד התורה ולכבוד רבו, ואפשר עד לכבוד נשיאת כפים, שהכל עניין אחד לדעת רוב דעות האמוראים בתלמוד הירושלמי. ואכן, בניגוד לבבלי, התלמוד הירושלמי סבור כי יש מי שאומר שכבוד הבריות דוחה אף איסור לבישת כלאים ברשות הרבים (כלאים ט א), והכריע כי "אין מדקדקין במת ובכלאים בבית המדרש", וכי אין חובה לכהן להפסיק מתלמודו בנוכחות אהל המת (שם), משום כבוד התורה, ואף לא לפשוט כלאים שם. הרחבה הדרגתית זו נתאפשרה על בסיס תפיסת דחיית איסור הטומאה מכח עקרון כבוד הבריות. לאידך, ריחק מעליו התלמוד הבבלי תפיסה זו¹⁷, ודחה קשר זה שבין דין מת מצוה לכבוד הבריות, בראותו דין מת מצוה כגזירת הכתוב עצמית שאינה מלמדת. מצירוף זה של מקורות הבבלי והירושלמי, וקריאת המימרא הבבלי על פי הבאתה ופירושה שביירושלמי, העלה רבי חיים הכהן, תלמידו המובהק של רבינו תם, את היתרו הנזכר לעיל בפתיחת דברינו, ואמר כי אילו היה נוכח בשעת פטירת רבינו תם היה מיטמא לו. ונחלק עליו בזה "רבי", ככל הנראה ר"י הזקן, בן-אחותו ותלמידו המובהק אף הוא של רבינו תם.

ובאמת פירוש זה בירושלמי מוכח מעצמו, שהרי הירושלמי מתיר להיטמא לכבוד אביו ורבו לא רק בשעת מיתתם ממש, אלא גם זמן רב לאחר קבורתם, כמפורש בחלק מן הדוגמאות שדן בהן הירושלמי, ובמקרים אלו לא שייך כלל לדבר על הרחבת מושג מת מצוה, אלא על הרחבת מושג כבוד אב ורב שהאדם חייב בהם, כשם שהורחב מושג כבוד הבריות במת מצוה כך שיקיף את כל צרכי המת. אלא שעם כל זאת יש לזכור כי בין לפי תפיסת הבבלי ובין על פי הירושלמי, המת עצמו ממשיך לטמא גם אם מת מצוה הוא, או נשיא, או רב וצדיק וכדומה, אלא שההלכה התירה להיטמא במקרים אלו, אם בהיתר גמור, מדאורייתא, כדעת הירושלמי, ע"י הרחבת מושג כבוד הבריות הנלמד מדין מת מצוה, ואם בטומאות דרבנן בלבד, כדעת התלמוד הבבלי, משום שמת מצוה גזירת הכתוב הוא, ולא משום כבוד הבריות נגזר בו, ועל כן אינו מלמד על יתר ההרחבות.

¹⁶ לפנינו: "לכן". ויש לתקן כמובא בספר תורת האדם הנזכר.

¹⁷ לדעת הרמב"ם, מלת 'מצוה' שבמונח ההלכתי 'מת מצוה' פירושה הוא: מצות קבורת המת המוטלת - כמוצא אחרון - על כל איש מישראל. וכך כתב הרמב"ם בספר המצוות, עשין רלא: "שציונו לקבור הרוגי ב"ד... והוא הדין בשאר מתים... ולכן יקרא המת שאין לו מי שיתעסק בקבורתו, מת מצוה, כלומר המת שמצוה על כל אדם לקבורו...". יתר על כן, הרמב"ם מונה גם את הקרובים שהכהן ההדיוט מחוייב להיטמא להם בקבורתם בשם "מתי מצוה" (לאוין קסו-ז), מפני שמצוות קבורתם עליו, ומדגיש כי החיוב להיטמא להם הוא מפני רצון התורה להדגיש את חשיבות קיומה של מצוה זו, ומצות האנינות הקשורה בה מדאורייתא, גם במקדושת הכהן (עשין לז). הדגש כגון הוא, ברוח מסורת ההלכה הבבלי, על מצות האבלות ולא על כבוד הבריות; וראה דברי הרמב"ם הברורים ברוח זו, שהובאו להלן הע' 29.

הצעד הבא בכיוון המתיר היא הטענה שצדיקים במיתתם אינם מטמאים כלל, טענה שניתן להעלותה ביחס לצדיקים, אך בוודאי לא ביחס למת מצוה ולא ביחס לקברי הורים ומורים סתם, ועל כן קשה מאד לפרשה כנובעת, בצורה כלשהי, מן ההלכות השנויות שם בירושלמי. והשאלה היא: מנין נבעה דעה זו ומה מקורה?

לדעתי נתהווה מהפך זה בא"י או בסביבתה במאה השמינית או התשיעית, ובהקשר לוויכוח היהודי-נוצרי. כי הנה ראיתי בוויכוחו של הנזיר סרגיוס עם היהודי, באמצע המאה השמינית לערך – ויכוח סורי המשקף את סביבות העיר אנטיוכיה – מחלוקת גדולה שנפלה בין שני המתווכחים בעניין שאנו עוסקים בו ממש. השאלה שם נסבה על ביקורת קשה שמתח היהודי על המנהג שהחל רווח אז בתחומי הכנסיה (המזרחית והמערבית כאחד) להתהדר באברים ובחלקי אברים של קדושים נוצרים מפורסמים, שכנסיות שונות היו משלמות הון עתק כדי לרוכשם, ומקום קבורתם, או גניזתם, של חלקים – לרוב דמיוניים – אלו בין כותלי הכנסיה הפכו למקום עליה לרגל ולתפילות ובקשות לרפואה ולישועה. רבות נכתב במחקר על תופעה זו¹⁸, וכאן מוצאים אנו את היהודי מבקר בתקיפות מנהג זה וטענתו העיקרית היא שאברים אלו מטמאים את סביבתם ואת הנוגע בהם, ואילו סרגיוס טוען שצדיקים אינם מטמאים כי גם במיתתם הם קרויים חיים, והביא לכך ראיה ממקרא מפורש, שהרי משה העלה עמו את עצמות יוסף ולא חשש להיטמא. היהודי מתווכח בעוז וטוען כי התורה אינה מבדילה בין צדיקים לרשעים לעניין זה, והאריכו שניהם מאד לפלפל בסוגיא זו על פני שמונה עמודים(!)¹⁹. נראה על כן כי טענה זו נקלטה מן החוץ, ואף כי העמדה היהודית הברורה היא כי הצדיקים מטמאים כרשעים, הרי במקרים מסויימים חזרה הטענה הנוצרית ונקלטה גם במקורותינו. הדבר המעניין הוא שהטענה היהודית כי גם הצדיקים מטמאים נשארה בפי בעלי ויכוח יהודים גם בימי הביניים, וכך הוצגה הטענה בספר נצחון ישן²⁰.

בימי הביניים נשתרשה והלכה הדעה המתירה להיטמא לגדולי הדור ולצדיקיו, ברוח התלמוד הירושלמי, ויש מן הראשונים שהרחיקו לכת אף מעבר למה שמתבקש ממקורות ההלכה הארץ ישראלים הנזכרים. שמהם אי אתה שומע אלא זאת בלבד, שכבוד הבריות, שכבוד התורה וכבוד רבו, דוחים – או מתירים – את איסור הטומאה, ואילו מהם יש שאמרו שצדיקים אינם מטמאים כלל במותם, מפני שאין גופתם טמאה כל עיקר. וראש וראשון להם הרמב"ן בפירושו לחומש, פרשת חוקת (במדבר יט ב): "וטעם טומאת המת בעטיו של נחש, כי הנפטרים בנשיקה לא יטמאו מן הדין, והוא שאמרו צדיקים אינם מטמאין". עניין זה עצמו מופיע גם בכד הקמח לרבינו בחיי, סוף ערך אהבה: "ומלת נשיקה היא דבקות החושק בחשוק ומתוך כך הנפש נפרדת מן העולם הזה שלא בהרגש טעם מיתה ושלא על ידי כח המשחית, הוא מלאך המות"²¹. וזו היתה מיתתו של רבינו הקדוש, ומזה דרשו חז"ל בכתובות קג ע"ב משמת רבי בטלה קדושה, כלומר שאף הכהנים נתעסקו בקבורתו, לפי שהיתה מיתתו בנשיקה ע"י שכינה שלא על ידי מלאך המות, ולכך נתעסקו בו ולא נטמאו, שאין הטומאה במת אלא מצד מלאך המות... אבל מי שמיתתו בנשיקה על ידי שכינה הרי גופו טהור ונשמתו טהורה...". וכך כתב בעל ספר החינוך: "ענין הטומאה דבר נמאס ונאלח... כי בהפרד מעל [האדם] צורת השכל... וישאר הוא לבדו בשגם הוא בשר... על כן ראוי שיטמא כל סביביו... וראיתי רמז אל הטעם הזה שכתבתי בטומאת המת, שאמרו זכרונם לברכה כי הצדיקים הגמורים

¹⁸ E.A. Dooley, *Church Law on Sacred Relics* Washington, 1931.

¹⁹ (H.P. Hayman (ed) *The Disputation of Sergius the Stylist against a Jew* Louvain, 1973, pp. 46-34, 72.

²⁰ מהדורת ד' ברגר, ניו יורק 1979, עמ' 159, מס' 240. בהערה (עמ' 340 שם) טען המהדיר כי אין דבר זה מוסכם על הכל, וציין לתוספות בכתובות קג ע"ב. וזו טעות.

²¹ על הרעיון הטמון כאן – שאין לו קשר ישיר אל מהלך הדיון שלפנינו – ראה בנספח למאמרו של א' קוסמן הנזכר בהערה 24, עמ' 504-508. הקטע עצמו אינו מובא בנספח זה. על כך יש להוסיף את האמונה הקדמונית, המתועדת היטב לימי ראשית הנצרות, כי האדם שחטא בחייו גורם לכך שהשטן וכת דיליה באים בשעת מותו לתבוע את חלקם בתוכו, חלק שנוצר מאליו עם מעשה החטא. רגע המוות הוא רגע מכריע במאבק זה. רעיון מעין זה הוא העומד מאחורי הקביעה כי "הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המות" (ב"ב טז ע"א). על כל זה ראה: A.A. Ruoh, 'Death - A Struggle with the Devil', *Traditio* III (1945), pp. 340-389.

אינם מטמאים²², ולפי הדומה כי הכוונה לפי שגופם טהור ונקי... ועל כן תעלה נפשם בנשיקה, ועל גוון ישכון אור זרוע לעולם" (סי' רפז)²³. וכרגיל במקומות רבים, גם כאן נטל הזוהר דברים אלו מן הרמב"ן ובני חוגו וקבעם בספר, והעניין מופיע כך כמה פעמים (בראשית קכה ע"א, קסח ע"א; שמות קמא ע"א). בפירוש החומש מדבר הרמב"ן על המתים בנשיקה בלבד²⁴, אולם עניין זה עולה גם בחידושי הרמב"ן ליבמות סא ע"ב (ד"ה הא דאמר), שם הסמיך את האגדה על אודות אליהו המטפל בגופתו של רבי עקיבא, שפתחנו בה את דברינו, עם האגדה האחרת על אודות אליהו שמצאוהו בבית קברות של נכרים (בבא מציעא קיד ע"א), ובשניהם סירב הרמב"ן לקבל כל פרשנות אחרת לנוכחותו של אליהו בסביבת הטומאה מלבד זו המפורשת בדבריו, מפני שקברי נכרים אינם מטמאים וצדיקים אינם מטמאים. לדברי הרמב"ן, לוא היו טעמיו ההלכתיים של אליהו שונים, הרי שבאמירתו המתחמקת היה גורם להטעיית הרבים: "חס ושלום, שאם כן היה נותן מכשול לפני עור ומורה בתורה שלא כהלכה". וכן כתב הרשב"א על אתר.

והנה, בבואנו לדון בשאלה כיצד היה המנהג רווח בקהילות ישראל בעניין זה, עומדים אנו לפני תופעה מפתיעה. כידוע, רווח היה מאד מנהג ההשתטחות על קברי צדיקים והתפילה על קברי אבות, בכל הדורות, בארץ ומחוצה לה, אעפ"י שהיו מגדולי הראשונים שהתנגדו לתופעה זו, כגון רבי חיים פלטיאל תלמיד מהר"ם מרוטנבורג שכתב מרורות נגד מנהג זה, מפני איסור 'דורש אל המתים' וכדומה. אין בכוונתי לדון כאן בנושא רחב זה, אלא להעיר כי בספרות הקדומה, וכן בכל ספרות המסעות לארץ ישראל שמימי הביניים - שעיקרה עליה לרגל למקומות הקדושים ולקברי אבות - אין נידונית כלל שאלת מעמד הכהנים בזה, ואין הם נזכרים לא לחיוב ולא לשלילה בכל הספרות הענפה הזו, ואף לא בספרות הזיכרון שמחוג גורי הארץ, ועד לדורות האחרונים ממש, שבהם החלה השאלה להידון, במאה ה"ח²⁵. תופעה תמוהה זו יכולה להתפרש כהוכחה לכך שהכהנים נטלו חלק טבעי ונורמלי באירועים אלה, אך באותה מידה ממש יכולה גם לשמש כהוכחה הפוכה. אעפ"י הכיוון שבו יש לחפש את הפתרון נמצא בשו"ת מהרי"ל (סי' קג, אות 26): "קברי צדיקים מטמאים באוהל כדאיתא בתוספות פרק המקבל, ומי לנו גדול מיוסף שנושאי ארונו נדחו לפסח שני וכן מישאל ואלצפן (סוכה כה ע"ב). אולי נהגו כן ע"י שמערתיהם יש בהן פתח פתח ושכחו הטעם, ומנהג אבותיהם בידם...". הוזה אומר: מנהג הכהנים היה לעלות על קברי צדיקים. מהרי"ל, שנשאל על כך, מסכים כי דבר זה עומד בניגוד להלכה, ומקורו במצב היסטורי שונה לחלוטין, כאשר הקבורה היתה במערות, וצורתן של אלו היה בה כדי לחצוץ בפני הטומאה ולהתיר השתטחות זו. מאז נשתרש "מנהג אבותיהם" ביד הכהנים, למרות שהקשרו המציאותי כבר נשתנה לחלוטין. מקור נוסף המדבר בכיוון זה נמצא בספר 'מושב זקנים' לרבותינו בעלי התוספות על התורה (לונדון תש"ט), ריש פרשת בשלח, אלא שלא הובן נכונה: "ויקח משה את עצמות יוסף... וא"ת ולמה היו מטמאין? וי"ל דצדיקין אינם מטמאין במיתתן, סוף חזקת הבתים (ב"ב נח ע"א) גבי ר' בנאה. גן". והעיר על כך ספראי במאמרו שפתחנו בו את דברינו: "ובמחילה מכבוד תורתם טעו בדברים, שמעשה זה משמע שאותם קברים היו מטמאים, ולכן צריך היה לציין ולקבוע אותם ואת מידת טומאתם". אלא שהוא לא ירד לסוף דעתם, שהם פירשו כי ר' אבהו היה מציין את הקברים דווקא כדי לעודד עליה לקברים ותפילה עליהם, וכך פירשו גם בבבא מציעא פה ע"ב לעניין ריש לקיש שהיה מציין קברי "רבנן", ומה שאירע לו כשחיפש את קברו של ר' חייא, עיי"ש, ושם הדבר כמעט מובן מאליו, שהרי מדוע ביקש לציין דווקא קבריהם של

²² מהדיר הספר, הרב ח"ד שעועל, בהערותיו על אתר, ציין לירושלמי ברכות ג א!

²³ וכן כתב הרב יהושע נ' שועיב, תלמיד הרשב"א, בדרשותיו: "השלם והטהור המת בנשיקה ואינו מטמא בטומאת מלאך המות, וכמ"ש כשמת רבי בטלה כהונה, כי הכהנים התעסקו בקבורתו כי לא נתטמא, כמו שהעיד על עצמו כשזקף עשר אצבעותיו וכמו שכתבתי בפ' קדושים [אין לפנינו] ואמרו צדיקים אינם מטמאים..." (פרשת חקת, דפוס קראקא, דף סט א).

²⁴ ולא רבים זכו לכך עפ"י מסורת חז"ל. לעניין זה, וההבדל 'הפיזי' שבין מות רגיל למיתת נשיקה, ראה א' קוסמן, 'נשיקת המתים - לגלגוליו ותהפוכותיו של מנהג', תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 490, הע' 42. ולא צויין שם לעניין שלפנינו.

²⁵ ראה י' ליכטנשטיין, טומאת המת להקדשתו, דיסרטציה לתואר שלישי, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ו, עמ' 263, הע' 110. בחלקה השני של עבודה זו (עמ' 138-296) נאסף חומר רב מאד בעניין ההשתטחות על קברי אבות והעליה לרגל אליהם. לשאלת היתר טומאת הכהן בהזדמנות זו מוקדשים העמ' 262-264 בלבד.

²⁶ "מקצת תשובות שהשיב מהר"י סגל למה"ר מיישטרלין יצ"ו, וסתומות הן מאשר נעלמו ממני השאלות מהן..."

"רבנן"? וכי השאר אינם מטמאים? אם לא שביקש לעודד תפילה על קבריהם. וכך פירשו לפי תומם גם היעב"ץ והרש"ש בהגהותיהם לסוגיית בבא מציעא זו, ומבלי קשר כלל לדיון ההולך לפנינו. ובשום פנים אין לדחות דבריהם משום מסורת ההלכה השונה שבידינו²⁷. ומה שכתב ספראי שם על דברי הרב מ"מ כשר בתורה שלמה כי "אף דבריו מוטעים", איני יודע למה נתכוון.

מכל מקום דבר ברור הוא, כי את אשר ניתן היה לומר, לדעת פרופ' ספראי, על דברי המדרש שפתחנו בהם, ש"מתוך שביקשו יוצריו להדגיש את גדולתו של רבי עקיבא... לא נתנו את דעתם שאין היא תואמת את ההלכה", לא ניתן לומר על הרמב"ן, הרשב"א, רבינו בחיי, בעל ספר החינוך ומחבר ספר הגן, שהרי אדרבא, הם ששיוו משמעות הלכתית לאותם דברי מדרש²⁸, ובהכרח סבורים היו שדברי הלכה הם, עד שחיפשו נימוקים מטא-הלכתיים כדי לבאר הלכה זו. וכבר ראינו ששורש הדבר כרוך בתפיסה שכבוד הבריות וכבוד התורה יש בהם כדי לדחות איסור טומאה מן התורה לכהנים, עד כדי היתר היטמאות אף לצרכים טריוויאליים לכאורה, כקיצור הדרך לבית המדרש וביטול תורה של מה בכך. ומשנתבטל תוקפו של איסור זה בפועל ובממש אל מול כבוד תורה, נפתחה הדרך לביטול מלא ועקרוני של הטומאה מן הצדיקים הראויים לכך.

נמצא סיכום הדברים כך הוא: שיטת התלמוד הבבלי היא, כי איסור ההיטמאות לכהן (ולנזיר) במקומו הוא עומד בכל תנאי ובכל מצב, למעט קרובים ומת מצוה, ואפשר גם נשיא שדינו כמלך. במקרים אלו התירה - ואף חייבה - התורה ליטמא, מגזירת הכתוב, ואין להקיש מהם על שום מצב אחר²⁹, מסורת ארץ ישראל כפי שהיא משתקפת בדעת מקצת תנאים ובפי אמוראים רבים בתלמוד הירושלמי ובמדרשי ארץ ישראל, היא כי הוציאה ההלכה מת מצוה מן הכלל משום "כבוד הבריות", שיש בו כדי לדחות לא-תעשה - של היטמאות לפחות, "שאינו שוה בכל" - המפורש בתורה, וניתן להקיש מכך על דחייתו של איסור לא תעשה זה, לפחות, גם במצבים אחרים של חיוב כבוד, כגון כבוד התורה וכבוד רבותיו. השקפה זו, שיש בה "קולא גדולה" כדברי הרמב"ן, מפורשת בתלמוד הבבלי עצמו, אך נוסח זה נעקר מן הסוגיא בתקופה מאוחרת, ע"י מי שדחו את המסקנה ההלכתית המשתמעת בהכרח ממנו. התלמוד הירושלמי, שרוב האמוראים הנזכרים בסוגיית ברכות (ומקבילתה במסכת נזיר) שבו, מחזיקים בהשקפה מקילה זו, הרחיב את גבולות ההיתר במידה רבה מאד, עד שחכך להתיר אף היטמאות כהנים לרבותיהם ואף לנשיאות כפים. בימי הביניים היו מן הפוסקים שקלטו גישה זו, ופירשו את הסוגיות הרלוואנטיות בתלמוד הבבלי בצורה אחרת, כך שתתאמנה עם דרך הירושלמי, והיו שהרחיקו לכת יותר, כגון הרמב"ן ורבינו בחיי, והזוהר בעקבותיהם, אשר הורו כי צדיקים המתים בנשיקה אין גופם נטמא במוותם, וממילא אינם מטמאים אחרים כלל ועיקר, וביארו בכך את המימרא שבמדרש האגדה כי "צדיקים אינם מטמאים". מתוך כך נתפשט המנהג בימי הביניים בקרב האשכנזים, שרבים ממנהגיהם מעוגנים במסורת ההלכה הקדומה של ארץ ישראל, כי גם כהנים יוצאים להשתטח על קברי צדיקים, והמהרי"ל, גדול מורי ההוראה באשכנז במאה ה"ד, אף שסבור היה כי מנהג הכהנים בטעות 'היסטורית' יסודו, לא אסרו עליהם בתוקף, כי בכל אופן מנהג אבותיהם בידיהם.

²⁷ עד כמה מקובלת יכולה להיות עמדה הלכתית 'אנטי תלמודית' זו על פוסקי הלכה מן השורה הראשונה, תעיד פסיקתו של הרב מ' אליהו, הראשון לציון שבימינו, שהתיר לכהנים להשתטח על קברי אבות. ראה א' רונצקי, 'תשובות לחייל', עטורי כהנים 159 (תשנ"ח), עמ' 29.

²⁸ וראה מה שכתב בעל ספר האשכול המזויף, לאחר שהביא דברי הירושלמי בעניין טומאה לנשיא: "אבל לרבו, אפי' מובהק, או לצדיק דעלמא, לא מטמא. דאי הכי מאי רבותא דרבי דבאותו יום בטלה, בכל צדיקי עלמא הכי. ודאמר במדרש כשקבר אליהו לר"ע אמר לר"י אין טומאה בת"ח [!], אין סומכין על הלכות שבמדרשים אם לא נראה שנתקבלו לבעלי תלמוד" (הל' טומאת כהנים, עמ' 174-175). במהד' אלבק אין דברים אלו, ואין גם דברי הירושלמי בעניין הנשיא. כל ההלכה שם ערוכה לפי מסקנת התלמוד הבבלי, תוך הבאת מקצת סוגיותיה.

²⁹ כן היא דרך ההלכה הפסוקה: "הרואה כלאים של תורה על חבירו, אפילו היה מהלך בשוק קופץ לו וקורע מעליו מיד... שאין כבוד הבריות דוחה לא תעשה המפורש בתורה... ולמה נדחית טומאת מת, הואיל ופרט הכתוב 'לאחותו', מפי השמועה למדו... אבל מטמא הוא למת מצוה" (רמב"ם פ"י מהל' כלאים הכ"ט). ולהשוואת ניסוחו של הרמב"ם עם גירסת התלמוד שלפנינו, ר' שאגת אריה סי' נח.